

Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 40 (2019)

Deltion ChAE 40 (2019), Series 4

The origin and significance of the Early Christian synthronon

Δημήτριος Θ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ (*Dimitrios Th. CHATZILAZAROU*)

doi: [10.12681/dchae.21807](https://doi.org/10.12681/dchae.21807)

To cite this article:

ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ (Dimitrios Th. CHATZILAZAROU) Δ. Θ. (2019). The origin and significance of the Early Christian synthronon. *Deltion of the Christian Archaeological Society*, 40, 17–28. <https://doi.org/10.12681/dchae.21807>

Δημήτριος Θ. Χατζηλαζάρου

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΣΥΝΘΡΟΝΟΥ

Η ομοιότητα του παλαιοχριστιανικού συνθρόνου με τις καθηγητικές εξέδρες που αποκαλύφθηκαν σε διδασκαλεία στην Αλεξάνδρεια, αναδεικνύει τη σημασία της έννοιας της διδασκαλίας για τη χριστιανική πίστη. Στην πρώιμη χριστιανική εικονογραφία και αυτοκρατορική ιδεολογία ανιχνεύονται τα τεκμήρια ενός εγχειρήματος της Εκκλησίας να προσεγγίσει τον εθνικό κόσμο μέσα από το ιδεολογικό, εικονογραφικό και συμβολικό λεξιλόγιό του. Η μεταφορά της καθηγητικής εξέδρας στην αψίδα του χριστιανικού ναού τον ανέδειξε συμβολικά σε διδασκαλείο της Θείας Σοφίας.

The resemblance of the Christian synthronon to the exedrae revealed in a large complex of Auditoria in Alexandria highlights the importance of teaching for the Christian faith. Evidence of the effort of the Christian Church to approach the pagan world through its ideological, iconographic and symbolical vocabulary is traced in the field of Early Christian iconography and imperial ideology. The integration of the exedra into the apse of the Christian Church symbolically transformed the latter in an auditorium of Divine Wisdom.

Λέξεις κλειδιά

Παλαιοχριστιανική περίοδος, σύνθρονο, εκπαίδευση, αυτοκρατορική ιδεολογία, Βυζαντινή αυτοκρατορία.

Keywords

Early Christian period; synthronon; education; imperial ideology; Byzantine Empire.

Ο Χαράλαμπος Μπούρας περιέγραψε το σύνθρονο (Εικ. 1) ως «σειρές καθισμάτων κτιστών υπό μορφήν θεάτρου μέσα στην κόγχη του ιερού, όπου στον άξονα και στο ψηλότερο σημείο σχηματιζόταν ο θρόνος του επισκόπου»¹. Η αρχαιότητα της λειτουργικής αυτής κατασκευής μαρτυρείται, ήδη, κατά τις απαρχές της χριστιανικής αρχιτεκτονικής στον λόγο που εκφώνησε ο Ευσέβιος Καισαρείας² στα εγκαίνια της βασιλικής

της Τύρου το έτος 315. Η ιδιαιτερότητα της μορφής του συνθρόνου και η τυπολογία του προκάλεσαν το ενδιαφέρον της έρευνας³, χωρίς ωστόσο να διερευνηθούν ικανοποιητικά η καταγωγή και η συμβολική σημασία του. Σε γενικές γραμμές θεωρείται ότι η προέλευσή του ανάγεται στην αρχαιότητα και ότι ο επίσκοπος, όταν

* ΥΠ.ΠΟ.Α. / Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, dimlazarou@yahoo.gr

¹ Χ. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, Β', Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, το Ισλάμ και τη Δυτική Ευρώπη κατά τον μεσαίωνα, Αθήνα 2001, 72. Το παρόν άρθρο αφιερώνεται στη μνήμη του σοφού καθηγητή. Ευχαριστώ θερμώς τους δύο ανώνυμους κριτές για τις παρατηρήσεις τους.

² Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Eusebius Werke II.2., Die

Kirchengeschichte, εκδ. F. Winkelmann, *Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* N.F. 6, Βερολίνο 1999, 875.23-26 (X.4.44): «[...] θρόνοις τε τοῖς ἀνωτάτω εἰς τὴν τῶν προέδρων τιμὴν καὶ προσέτι βάθροις ἐν τάξει τοῖς καθ' ὄλου κατὰ τὸ πρέπον κοσμήσας ἐφ' ἅπασιν τε τὸ τῶν ἁγίων ἁγίων θυσιαστήριον ἐν μέσῳ θεῖς [...]».

³ Α. Κ. Ορλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, Ἀθήναι 1994, 489-503. T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, Pennsylvania State University, 1971, 143-152. *The Oxford Dictionary*

Εικ. 1. Νάξος, Παναγία Πρωτόθρονη, το σύνθρονο, μέσα 7ου αιώνα.

Εικ. 2. Αλεξάνδρεια. Kom El-Dikka, Διδασκαλείο (Auditorium K), ύστερος 5ος ή πρώιμος 6ος αιώνας.

κάθεται στον θρόνο ανάμεσα στους ιερείς, συμβολίζει τον Χριστό ανάμεσα στους μαθητές του.

Η έρευνα γύρω από την καταγωγή της μορφής και τη λειτουργική σημασία του συνθρόνου απέκτησε κατά τη γνώμη μας νέο ενδιαφέρον χάρη στην ανακάλυψη

of Byzantium, A. P. Kazhdan κ.ά. (επιμ.), III, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 1991, 1996. M. Altripp, «Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in byzantinischen Kirchen Griechenlands», *BCH* 124.1 (2000), 377-412. Γ. Αντουράκης, *Θέματα αρχαιολογίας και τέχνης*, Γ', τχ. Α', *Αρχαίοι θρόνοι και παλαιοχριστιανικά σύνθρονα*, Αθήνα 2000. Γ. Αντουράκης, «Το παλαιοχριστιανικό σύνθρονο στη μεσογειακή λεκάνη. Κύρια σημεία – πορίσματα ερευνών», *Γ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδα και Κύπρου* (2000), Πέθυμο 2002, 101-104. Α. Κωσταρέλλη, «Το σύνθρονο και ο επισκοπικός θρόνος στους ναούς της Νάξου», *Φλέα* 39 (2013), 23-42.

ενός μεγάλου εκπαιδευτικού συγκροτήματος⁴ της ύστερης αρχαιότητας στην περιοχή Kom El-Dikka της Αλεξάνδρειας. Το συγκρότημα αποτελείται από 20 επιμήκεις ορθογώνιες αίθουσες διδασκαλίας (auditoria), στο εσωτερικό των οποίων με κτιστά τοιχία διαμορφώνονται ορθογώνιες, ημικυκλικές ή αφιδωτές σε κάτοψη εξέδρες με αναβαθμούς. Οι αναβαθμοί περιτρέχουν τους τρεις πλευρικούς τοίχους κάθε αίθουσας και απολήγουν σε καθηγητικό θρόνο στην κορυφή, στο κέντρο κάθε εξέδρας (Εικ. 2). Οι ανασκαφείς θεωρούν

⁴ G. Majcherek, «The Late Roman Auditoria of Alexandria: An Archaeological Overview», T. Derda – T. Markiewicz – E. Wiprzycka (επιμ.), *Alexandria: Auditoria of Kom El-Dikka and Late Antique Education, Journal of Juristic Papyrology Supplement* 8, Warsaw University, 2007, 11-52.

ότι η ανέγερση του συγκροτήματος ξεκίνησε κατά τον ύστερο 5ο ή τον πρώιμο 6ο αιώνα και ότι αυτό παρέμεινε σε χρήση, πιθανώς, μέχρι τα τέλη του 7ου αιώνα⁵.

Η Katherine Welch⁶, που μελέτησε τις κατασκευές αυτές αναζητώντας τα πρότυπά τους, επισήμανε ότι ένα ενδιαφέρον συγκριτικό υλικό συνιστούν τα σύνθρονα των παλαιοχριστιανικών ναών. Ανέδειξε τη σχέση εξέδρας και συνθρόνου με το *auditorium* στην αφιδωτή αίθουσα των Θερών των Σάρδεων και πρότεινε την καταγωγή τους από τα εφηβεία, τις αίθουσες διδασκαλίας των ελληνιστικών και ρωμαϊκών γυμνασίων⁷, καθώς και από τη διαμόρφωση των αρχαίων βουλευτηρίων. Η σχέση του συνθρόνου με αυτές τις θεατρόσχημες κατασκευές του ελληνικού κόσμου είναι προφανής. Ωστόσο, το στοιχείο που το ξεχωρίζει και το συνδέει ιδιαίτερα με τις αίθουσες διδασκαλίας της Αλεξάνδρειας, είναι η παρουσία του επισκοπικού θρόνου στο μέσο και στο ψηλότερο σημείο. Προκειμένου να κατανοήσουμε τη σχέση αυτών των μορφολογικά παρόμοιων αλλά λειτουργικά διαφορετικών κατασκευών, θα χρειαστεί να διερευνήσουμε την εξέλιξη της μορφής και της ονομασίας της αρχαίας «αίθουσας διδασκαλίας», της εξέδρας, τρίπλευρης ή ημικυκλικής.

Η εξέδρα⁸ είναι αρχιτεκτονικός όρος με ευρύ περιεχόμενο, που δηλώνει συνήθως ημικυκλική κατασκευή, η οποία έφερε περιμετρικό θρανίο ή αγάλματα. Υπαίθριες και ελεύθερα ιστάμενες εξέδρες υπήρχαν στις πλατείες των αρχαίων αγορών. Ειδικότερα στα γυμνάσια ως εξέδρες αναφέρονται ημικυκλικές ή ορθογώνιες αίθουσες διδασκαλίας⁹ συνήθως προσαρτημένες στο

περίστω, οι οποίες ήταν ανοικτές με δύο κίονες «έν παραστάσει» προς την εσωτερική αυλή. Στο κέντρο της πλευράς απέναντι από την είσοδο βρισκόταν ο θρόνος του διδασκάλου και περιμετρικά των τοίχων υπήρχε χαμηλό θρανίο για να κάθονται οι μαθητές. Εξέδρα υπήρχε ήδη στην Ακαδημία του Πλάτωνα, σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο, μαζί με ναό των Μουσών.¹⁰ Ως λειτουργική κατασκευή κατέχει σημαντική θέση στο πλαίσιο της λειτουργίας του Μουσείου της Αλεξάνδρειας: «τῶν δὲ βασιλείων μέρος ἐστὶ καὶ τὸ Μουσεῖον, ἔχον περίπατον καὶ ἐξέδραν καὶ οἶκον μέγαν ἐν ᾧ τὸ συσσίτιον τῶν μετεχόντων τοῦ Μουσείου φιλολόγων ἀνδρῶν»¹¹. Η χρήση του όρου από τον Βιτρούβιο¹² κατά την περιγραφή του ιδανικού γυμνασίου υποδεικνύει ότι η εξέδρα συνέχισε να δηλώνει την αίθουσα διδασκαλίας στα γυμνάσια κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Στη θεατρόσχημη διαμόρφωση των εξεδρών διδασκαλίας κατά την ύστερη αρχαιότητα αναφέρεται ο Θεμιστίος σε λόγο που εκφώνησε γύρω στα μέσα του 4ου αιώνα σε μία αίθουσα διδασκαλίας της Βασιλείου Στοάς της Κωνσταντινούπολης¹³. Ο ρήτορας απευθύνεται στο ακροατήριο που συγκεντρώθηκε στο «θέατρον τῶν Μουσῶν»¹⁴, «καθήμενος ἐπὶ θρόνου τινὸς ὑψηλοῦ»

des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 196, Παρίσι 1960, 325-329.

¹⁰ Διογένης Λαέρτιος, IV.19: «διὰ δὴ οὖν τὸ φιλογενναῖον (ὁ Πολέμων) ἐτιμᾶτο ἐν τῇ πόλει. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐκπεπατηκῶς ἦν διατριβῶν ἐν τῷ κήπῳ, παρ' ὃν οἱ μαθηταὶ μικρὰ καλῖβια ποιησάμενοι κατῶκουν πλησίον τοῦ μουσείου καὶ τῆς ἐξέδρας».

¹¹ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 17.1.8.16-19.

¹² Βιτρούβιος, *De Architectura*, V.11.2: «[...] exedrae spatiosae, habentes sedes, in quibus philosophi, rhetores reliquique que studiis delectantur sedentes [...]».

¹³ Σχετικά με την ταύτιση του μνημείου, βλ. Δ. Χατζηλαζάρου, *Η Βασίλειος Στοά και η σύνθεση του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης. Τοπογραφία, λειτουργίες, συμβολισμοί*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016, 304-308 (<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/38058>).

¹⁴ *Themistii Orationes quae supersunt*, (21), «Βασανιστής ἢ Φιλόσοφος», εκδ. H. Schenkl – G. Downey – A. F. Norman, II, *BT*, Λειψία 1971, 18.1-6 (243a-b): «Ἄνδρες ὅσοι ξυνηλέγητε ὑπ' ἐμοῦ τήμερον εἰς τὸ θέατρον τῶν Μουσῶν, τί κάθησθε ἐκπεπληγμένοι; τί δὲ συνέχεσθε ὑπὸ θάμβου; οὔτι που ὑμῖν καινὸν καὶ ἀλλόκοτον καταφαίνεται ἄνδρα τοῦ φιλοσοφίας ὀνόματος ἀξιούμενον χθές τε ἀγείροντα ἐωρᾶσθαι καὶ νῦν καθήμενον ἐπὶ θρόνου τινὸς ὑψηλοῦ μάλα σοφιστικῶς καὶ σοβαρῶς [...]».

⁵ G. Majcherek, «The Auditoria of Kom El-Dikka: A Glimpse of Late Antique Education in Alexandria», *Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology* (Ann Arbor 2007), *American Studies in Papyrology*, Ann Arbor 2010, 471-484, κυρίως 474.

⁶ K. E. Welch, «Some Architectural Prototypes for the Auditoria at Kom El-Dikka and Three Late Antique (Fifth Cent. AD) Comparanda from Aphrodisias in Caria», Derda – Markiewicz – Wiprzycka, *Alexandria*, ὁ.π. (υποσημ. 4), 115-133.

⁷ Welch, «Some Architectural Prototypes», ὁ.π. (υποσημ. 6), 117-121. Ακόμη, βλ. κατωτέρω υποσημ. 9.

⁸ Α. Κ. Ορλάνδος – Ι. Ν. Τραυλός, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 94, Ἀθήναι 1986, 103.

⁹ J. Delorme, *Gymnasion, Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce (des origines à l'empire romain)*, Bibliothèque

περιγράφοντας εύστοχα τη θεατροειδή εξέδρα με τον καθηγητικό θρόνο. Οι αίθουσες διδασκαλίας της Βασιλείου Στοάς αναφέρονται ως υφιστάμενες εξέδρες στον εκπαιδευτικό νόμο που εξέδωσε ο Θεοδόσιος ο μικρός το έτος 425 ιδρύοντας 31 καθηγητικές έδρες.¹⁵ Στα *Προλεγόμενα τῆς Φιλοσοφίας* του Ψευδο-Ηλία, κείμενο του 7ου αιώνα, επισημαίνεται: «διὰ τοῦτο γὰρ τὰ θέατρα κυκλοτερεῖ διὰ τὸ ἀλλήλους βλέπειν, καὶ αἱ διατριβαὶ κυκλοτερεῖς, ἵνα ὁρῶσιν ἀλλήλους καὶ τὸν διδάσκαλον».¹⁶ Από την τελευταία αναφορά προκύπτει ότι κατά την ύστερη αρχαιότητα ο όρος «διατριβή» ταυτίζεται σημασιολογικά με τον όρο «εξέδρα», επισήμανση η οποία θα μας φανεί χρήσιμη αργότερα.

Το συγκρότημα διδασκαλείων της Αλεξάνδρειας μας προσφέρει μια ανάγλυφη εικόνα της εξέλιξης της αρχαίας αίθουσας διδασκαλίας προς την απομόνωση και την εσωτερικοποίηση. Τα θέατρα των Μουσών της ύστερης αρχαιότητας προφανώς κατάγονται από τις εξέδρες των αρχαίων γυμνασίων, που απέκτησαν κλιμακωτή, βαθμιδωτή μορφή, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, τα οποία διέθεταν μεγάλο αριθμό καθηγητικών εδρών και παράλληλη σε διαφορετικές αίθουσες διδασκαλία, συγχρόνως διατηρώντας το αρχαίο εκπαιδευτικό ιδεώδες: «κυκλοτερεῖς, ἵνα ὁρῶσιν ἀλλήλους καὶ τὸν διδάσκαλον».¹⁷ Στις ελληνικές πηγές δηλώνονται ως εξέδρες, θέατρα ή διατριβές. Συνεπώς, το πρότυπο των αιθουσών διδασκαλίας της Αλεξάνδρειας φαίνεται απίθανο να υπήρξε το σύνθρονο του χριστιανικού ναού, μια κατασκευή συγκριτικά πολύ ύστερη. Κατά τη γνώμη μας συνέβη ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή το θέατρο των Μουσών, εξέδρα ή διατριβή, η τυπική αίθουσα διδασκαλίας της ύστερης αρχαιότητας, αποτέλεσε το αρχιτεκτονικό πρότυπο του παλαιοχριστιανικού

συνθρόνου. Προκειμένου, όμως, να διερευνήσουμε την προοπτική αυτή, θα χρειαστεί να κατανοήσουμε τη σημασία που έχει για τη χριστιανική πίστη η έννοια της διδασκαλίας.

Η ιδιότητα του διδασκάλου συνιστά την κατεξοχήν και πρωτεύουσα ιδιότητα με την οποία εμφανίζεται ο Κύριος Ιησούς Χριστός στο Ευαγγέλιο.¹⁸ Την ιδιότητα αυτή αναγνωρίζει ο ίδιος ο Ιησούς στον εαυτό Του: «ὕμεις δὲ μὴ κληθῆτε ῥαββί· εἷς γὰρ ὑμῶν ἐστὶν ὁ διδάσκαλος, ὁ Χριστὸς [...] μὴδὲ κληθῆτε καθηγηταί· εἷς γὰρ ὑμῶν ἐστὶν ὁ καθηγητής, ὁ Χριστὸς».¹⁹ Λίγο πριν τον Μυστικό Δείπνο διαβεβαίωσε τους μαθητές Του: «ὕμεις φωνεῖτέ με, ὁ Διδάσκαλος καὶ ὁ Κύριος, καὶ καλῶς λέγετε· εἰμὶ γάρ».²⁰ Μετά τη Σύλληψή Του ο Ιησούς ομολόγησε στον αρχιερέα: «ἐγὼ πάντοτε ἐδίδαξα ἐν συναγωγῇ καὶ ἐν τῷ ἱερῷ [...]»²¹, ενώ και οι Ιουδαίοι τον παρέδωσαν στον Πιλάτο εξαιτίας της διδασκαλίας Του: «ἀνασείει τὸν λαὸν διδάσκων καθ' ὅλης τῆς Ἰουδαίας, ἀρξάμενος ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας ἕως ὧδε».²² Μετά την Ανάστασή Του ο Κύριος ἔδωσε στους μαθητές Του την εντολή: «πορευθέντες οὖν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη [...] διδάσκοντες αὐτοὺς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετείλαμιν ὑμῖν».²³

Επιπλέον, σε όλη την έκταση των τεσσάρων Ευαγγελίων τα πρόσωπα που συνοδεύουν τον Χριστό, αποκαλούνται σχεδόν αποκλειστικά «μαθητές».²⁴ Βασική

¹⁵ *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis* (Codex Theodosianus), II, εκδ. T. Mommsen, Βερολίνο 1905, 814.1-4 (XV.1.53): «Exsederas, quae septentrionali videntur adhaerere portici, in quibus tantum amplitudinis et decoris esse monstratur, ut publicis commodis possint capacitatis ac pulchritudinis suae admiratione sufficere, supra dictorum consensibus deputabit». Για την ταύτιση των εξεδρών του νόμου με τη Βασιλείου Στοά, βλ. Χατζηλαζάρου, *Βασιλείου Στοά*, ό.π. (υποσημ. 13), 348-359.

¹⁶ «Elias, Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categorias Commentaria», *Commentaria in Aristotelem Graeca*, εκδ. A. Busse, XVIII.1, Βερολίνο 1900, 21.29-30.

¹⁷ «Elias, Porphyrii Isagogen», ό.π. (υποσημ. 16), 21.30.

¹⁸ *Κατὰ Ματθαῖον*, δ' 23, ε' 2, ζ' 28-29, η' 19, θ' 11, θ' 35, ι' 24-25, ια' 1, ιβ' 38, ιγ' 54, ιδ' 24, ιε' 16, κα' 23, κβ' 16, 24, 33, 36, κστ' 18, 25, 49, 55. *Κατὰ Μάρκον*, α' 21-22, 27, β' 13, δ' 1-2, 38, ε' 35, στ' 2, 6, 34, η' 31, θ' 5, 17, 31, 38, ι' 1, 17, 20, 35, 46, ιβ' 14, 19, 32, 35, 38, 43, ιγ' 1, ιδ' 14, 45, 49. *Κατὰ Λουκᾶν*, δ' 15, 31-32, ε' 3, 17, στ' 6, ζ' 40, η' 49, θ' 38, ι' 25, ια' 1, 45, ιβ' 13, ιγ' 10, 22, 26, ιδ' 26-27, 33, ιη' 18, ιθ' 39, κ' 1, 21, 28, 39, κα' 7, 37, κβ' 11, κγ' 5. *Κατὰ Ἰωάννην*, α' 39, 50, γ' 2, δ' 31, στ' 25, 59, ζ' 14-17, 28, 35, η' 2-4, 20, θ' 2, 27-28, ια' 8, 28, ιγ' 14, ιδ' 25-26, ιη' 19-20, ιθ' 38, κ' 16.

¹⁹ *Κατὰ Ματθαῖον*, κγ' 8-10.

²⁰ *Κατὰ Ἰωάννην*, ιγ' 13-14.

²¹ *Κατὰ Ἰωάννην*, ιη' 20.

²² *Κατὰ Λουκᾶν*, κγ' 5.

²³ *Κατὰ Ματθαῖον*, κη' 19-20.

²⁴ *Κατὰ Ματθαῖον*, ε' 1, η' 21, 23, 25, θ' 10-11, 14, 19, 37, ι' 1, 24-25, 42, ια' 1, ιβ' 1-2, 49, ιγ' 10, 36, ιδ' 15, 19, 22, 26, ιε' 2, 12, 23, 32-33, 36, ιστ' 5, 13, 20, 21, 24, ιζ' 6, 10, 16, 19, ιη' 1, ιθ' 10, 13, 23, 25, κ' 17, κα' 1, 6, κγ' 1, κδ' 1, 3, κστ' 1, 8, 17, 18-19, 35-36, 40, 45, 56, κζ' 57, 64, κη' 8-9, 13, 16. *Κατὰ Μάρκον*, β' 15-16, 18, 23, γ' 7, 9, δ' 34, ε' 31, στ' 1, 35, 41, 45, ζ' 2, 5, η' 1, 4, 6, 10, 27, 33-34, θ' 14, 18, 28, 31, ι' 10, 13, 23-24, 51, ια' 1, 14, 18, 21, ιγ' 1, ιδ' 12-16,

εξαίρεση αποτελεί το επεισόδιο της αποστολής τους στις πόλεις του Ισραήλ, κατά την περιγραφή του οποίου αποκαλούνται «απόστολοι».²⁵ Σύμφωνα με τις *Πράξεις των Αποστόλων* ως διδασκαλία αντιλήφθηκε και ο εθνικός κόσμος το κήρυγμα του Ευαγγελίου. Όταν ο Παύλος ήλθε στην Αθήνα «τινές δὲ τῶν Ἐπικουρείων καὶ τῶν Στοϊκῶν φιλοσόφων» τον ρώτησαν: «δυνάμεθα γνῶναι τίς ἡ καινὴ αὕτη ἢ ὑπὸ σοῦ λαλουμένη διδασχῆ;».²⁶ Το γεγονός ότι η ιδιότητα του διδασκάλου είναι η πρωτεύουσα ιδιότητα του Κυρίου στην *Καινή Διαθήκη* και εκείνη των μαθητῶν η πρωτεύουσα ιδιότητα των αποστόλων, οι οποίοι στη συνέχεια αναδείχθηκαν με τη σειρά τους σε διδασκάλους των πιστῶν, ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία, η οποία μέχρι σήμερα δεν ἔχει γίνει πλήρως κατανοητή.

Μία σειρά από ερευνητές²⁷ ἔχουν ἐπισημάνει το γεγονός ότι κατά τον ὕστερο 3ο και τον 4ο αἰῶνα ο Κύριος ἐμφανίζεται συχνά στην πρώιμη χριστιανικὴ εικονογραφία ως φιλόσοφος που διδάσκει τους μαθητῆς Του, γενειοφόρος ἢ ἀγένειος, ἐνίοτε γύρω ἀπὸ μία ἐξέδρα. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ παραστάσεις σε κατακόμβες τῆς Ρώμης και στην ἀψίδα τῆς Santa Pudenziana, ἡ ὁποία χρονολογείται γύρω στο ἔτος 400.²⁸ Εἰδικά για τον γενειοφόρο τύπο, ο P. Zanker²⁹ υποστηρίζει ὅτι ἀξιοποιήθηκαν εικονογραφικὰ τα

χαρακτηριστικά του θείου ἀνδρός, ἀσκητικὸ φιλολόγου, θαυματοποιὸ τῆς ἐθνικῆς εικονογραφίας.

Στο πλαίσιο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μας διαπιστώσαμε ὅτι στα χρόνια τῆς Κωνσταντινείας δυναστείας στο πεδίο τῆς ἐπίσημης αυτοκρατορικῆς ἰδεολογίας ἐπιχειρήθηκε ἡ σύνθεση χριστιανισμοῦ και ἐλληνισμοῦ.³⁰ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας³¹ και χριστιανοὶ θεολόγοι³² ἢ φιλόσοφοι³³ εἶχαν ἐπιχειρήσει να ἀναδείξουν τὴ σημασία τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας για τὴ σύγκλιση αὐτή. Σε ἐπίσημο αυτοκρατορικὸ ἐπίπεδο ο Μέγας Κωνσταντῖνος στην ομιλία του πρὸς τον *Σύλλογο τῶν Ἀγίων*³⁴ ἔθεσε για πρώτη φορά τὴς βάσεις για τὴ συνάντηση τῆς πλατωνικῆς με τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία.³⁵ Ἀνάμεσα σε ἄλλα στοιχεῖα, ἓνα βασικὸ πρότυπο που ἀξιοποίησε, ὑπῆρξε ἡ παρουσίαση του Χριστοῦ ως ἱεροῦ διδασκάλου³⁶ και τῆς διδασχῆς Του

³⁰ Χατζηλαζάρου, *Βασίλειος Στοά*, ὁ.π. (υποσημ. 13), 418-441.

³¹ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, Β', *Ο τέταρτος αἰῶνας (Ανατολή και Δύση)*, Αθήνα 1999, 67-68 (Μεθόδιος Ολύμπου), 280 (Μέγας Ἀθανάσιος), 594-595 (Γρηγόριος Νύσσης). F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy: Origins and Background*, II, Ουάσινγκτον 1966, 595-601. Ἀκόμη, βλ. Κλήμης Ἀλεξανδρείας, *Στρωματεῖς*, 2.4.18.1-4.

³² Ὅπως ο Λακτάντιος, βλ. J. Bardill, *Constantine Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Καίμπριτζ 2012, 141.

³³ Numenius, *Fragments*, ἐκδ. E. Des Places, Παρίσι 1973, 51 (fr. 8): «Τί γάρ ἐστι Πλάτων ἢ Μωσῆς Ἄττικίζων». Ο Νουμήνιος ο Ἀπαμείας ἦταν μεσοπλατωνικὸς και νεοϋπαρξοειδὸς φιλόσοφος που δραστηριοποιήθηκε κατά το β' μισό του 2ου μ.Χ. αἰῶνα.

³⁴ Ο T. D. Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Chichester 2011, 113-120, ἐκθέτει τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐρευνας, χάρη στην ὁποία γίνεται πλέον ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ ομιλία αὐτὴ ἀνήκει πράγματι στον Κωνσταντῖνο. Κατὰ τὴ γνώμη του ἐκφωνήθηκε τὸ Πάσχα του ἔτους 325 στη Νικομήδεια. Ἀκόμη, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ διατύπωση στα χωρία σχετικὰ με τὴ θεότητα του Χριστοῦ ἀπηρεῖ τὴς ἀρειανίζουσες ἀπόψεις του Εὐσεβίου, ὅπως διατυπώνονταν πρὶν ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας. Ο Bardill, *Constantine* ὁ.π. (υποσημ. 32), 299-302, ὁμοίως ἀποδέχεται τὴν αυθεντικότητα του λόγου, ἀλλὰ θεωρεῖ ὅτι εἶναι λίγα χρόνια προωμότερος.

³⁵ Χατζηλαζάρου, *Βασίλειος Στοά*, ὁ.π. (υποσημ. 13), 433-435.

³⁶ Κωνσταντῖνου, *Λόγος τῶ τῶν ἁγίων συλλόγω*, *Eusebius' Werke*, I, *Über das Leben Constantins, Constantins Rede and die heilige Versammlung, Tricennatsrede an Constantin*, ἐκδ. I. A. Heikel, *Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* 7, Λειψία 1902, 174.8-15 (XV.1): «Καὶ μὴν ὁ τοῦ θεοῦ παρακαλεῖ παῖς πρὸς τὴν ἀρετὴν ἅπαντας, διδάσκαλον ἑαυτὸν τοῖς εὐφρονοῦσιν τῶν τοῦ πατρὸς παραγγελλμάτων καθιστάς [...] καὶ

32, ἰστ' 7. *Κατὰ Λουκᾶν*, ε' 30, 33, στ' 1, 13, 17, 20, ζ' 11, η' 9, 22, θ' 1, 14, 16, 18, 40, 43, 54, ι' 22-23, ια' 1, ιβ' 1, 22, ἰστ' 1, ιζ' 1, 22, ιη' 15, ιθ' 29, 37, 39, κ' 45, κβ' 11, 39, 45. *Κατὰ Ἰωάννην*, β' 2, 11-12, 22, γ' 22, δ' 1-2, 8, 27, 31-33, στ' 3, 8, 11-12, 16, 22-24, 60-61, 66, ζ' 3, η' 31, θ' 2, ια' 7-8, ια' 12, ια' 16, ια' 54, ιβ' 4, 16, 13.5, ιγ' 22-23, ιγ' 35, ιε' 8, ἰστ' 17, 29, ιη' 1-2, 15-17, 19, 25, ιθ' 26-27, κ' 2-4, 8-10, 18-20, 25-26, 30, κα' 1-8, 12-14, 20, 23-24.

²⁵ *Κατὰ Ματθαῖον*, ι' 2. *Κατὰ Μάρκον*, στ' 30. *Κατὰ Λουκᾶν*, στ' 13, θ' 10. *Κατὰ Ἰωάννην*, ιγ' 16. Ἀκόμη βλ. *Κατὰ Λουκᾶν*, ιγ' 49, ιζ' 5, κβ' 14.

²⁶ *Πράξεις Ἀποστόλων*, ιζ' 18-19.

²⁷ Δ. Ι. Πάλλας, «Ο Χριστὸς ὡς ἡ Θεῖα Σοφία. Ἡ εικονογραφικὴ περιπέτεια μίας θεολογικῆς ἐννοίας», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 119-144, κυρίως 119-131. T. Mathews, *The Clash of Gods. A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton – New Jersey 1995, 92-114, κυρίως 109-114 (φιλόσοφος). P. Zanker, *The Mask of Socrates. The Image of the Intellectual in Antiquity (Maske des Sokrates)*, ἀγγλ. μτφρ.: A. Shapiro, Μπέροκλεϋ – Λος Ἀντζελες – Οξφόρδη 1995, 289-297.

²⁸ J.-M. Spieser, «The representation of Christ in the Apses of Early Christian Churches», *Gesta* 37.1 (1998), 63-73, κυρίως 64-65.

²⁹ Zanker, *The Mask*, ὁ.π. (υποσημ. 27), 297-307.

ως φιλοσοφικής, χρησιμοποιώντας και πλατωνικούς όρους.

Ο Ευσέβιος στον πανηγυρικό λόγο του έτους 336 προς τιμήν του Κωνσταντίνου έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην παρουσίαση του Ιησού Χριστού ως ιερού φιλοσόφου-διδασκάλου, σύμφωνα με το πρότυπο του φιλοσόφου-ιερέα των Μουσών³⁷ του αρχαίου κόσμου. Ο Χριστός συνέστησε σε όλο τον κόσμο διδασκαλεία και παρέδωσε ευσεβείς, σώφρονες νόμους.³⁸ Η χριστιανική διδασκαλία ως σύστημα περιγράφεται με όρους της φιλοσοφικής και μουσικής αγωγής της αρχαιότητας.³⁹ Μάλιστα, η μουσική, ως έμπνευση των Μουσών

καλέσας ώς έαυτὸν τοὺς ἀρίστους τῶν τῆνικαῦτα βιωφελῆ παιδείαν ἐπαίδευσε, σώφρονος βίου φάρμακον, πίστιν καὶ δικαιοσύνην, αὐτοὺς ἐκδιδάξας ἄντικρυς τοῦ ἐκ τῆς ἀντικειμένης φύσεως φθόνου [...]» και 174.21-31 (XV.2): «[...] διδάσκων ἐπίσκεψίν τινα τοῦ πατρὸς εἶναι τοιαύτην [...] στερορότητα διανοίας μετὰ φιλοσοφίας, ἥτις ἐστὶ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ γνῶσις, ἐθίζουσα καὶ τοὺς μετὰ δικαιοσύνης πλουτοῦντας κοινωνεῖν τῶν παρόντων τοῖς πενιχροτέροις φιλανθρώπων διανεμήσει [...] μόνην φάσκων εἶναι πάσης ἀξίαν ἐπιμελείας τὴν ἀρετὴν».

³⁷ Στις φιλοσοφικές σχολές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη ο επικεφαλής φιλόσοφος ήταν συγχρόνως και ιερέας των Μουσών, βλ. P. Boyancé, *Le Culte des Muses chez les philosophes Grecs. Études d'histoire et de psychologie religieuses*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 141, Παρίσι 1937, 249-327. G. Rodis-Lewis, «Platon, les Muses et le Beau», *Bulletin de l'Association G. Budé*, 1983, 265-276. Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε και στο Μουσείο της Αλεξάνδρειας: Στράβων, *Γεωγραφικά*, 17.1.8.19-21 «[...] τῶν μετεχόντων τοῦ Μουσείου φιλόλογων ἀνδρῶν. ἔστι δὲ τῆ συνόδῳ ταύτῃ καὶ χρήματα κοινὰ καὶ ἱερεὺς ὁ ἐπὶ τῷ Μουσείῳ τεταγμένος τότε μὲν ὑπὸ τῶν βασιλέων νῦν δ' ὑπὸ Καίσαρος». Σχετικά με τη λειτουργία του Μουσείου κατά την ύστερη αρχαιότητα, βλ. Χατζηλαζάρου, *Βασίλειος Στοά*, ὁ.π. (υποσημ. 13), 322-323.

³⁸ Ευσέβιος, *Τριακονταετηρικός*, *Eusebius' Werke*, I, ὁ.π. (υποσημ. 36), 251.20-25 (XVI.9): «τίς πώποτε ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος νόμους εὐσεβεῖς καὶ σώφρονας λόγῳ μόνῳ δίχα πάσης γραφῆς διαταξάμενος, τούτους διὰ τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν ἀπὸ περὰτων γῆς καὶ εἰς ἄκρα τῆς ὅλης οἰκουμένης, διδασκαλεία πανταχοῦ γῆς ἀνοίξας, εἰς ἐπήκοον ἀνθρώποις πᾶσι βαρβάρους ὁμοῦ καὶ Ἑλλῆσιν ἀναγινώσκεσθαι ῥαδίως ἐκράτουνεν» και 255.13-20 (XVII.6): «τίς [...] φιλοσόφου βίου ξηλωτὰς καὶ θεραπευτὰς τοῦ θεοῦ μυρίους ἀνδρας γυναικῶν τε ἱερείας καὶ χορούς ἀειπαρθένων [...] τοῖς τῆς ἐνθέου διδασκαλίας αὐτοῦ μαθήμασι καθ' ὅλης συνίστη τῆς οἰκουμένης [...] ἐγκρατεία τε καὶ ῥώμη βίου στεροροῦ χρησθαι μετὰ σωφροσύνης».

³⁹ Ευσέβιος, *Τριακονταετηρικός*, ὁ.π. (υποσημ. 38), 222.14-223.8 (X.2-6): «λόγων δ' ἱερῶν ἀπανταχοῦ διατριβὰς ἀνθρωποι

που σχετίζεται με την αρχαία σοφία, επιστρατεύεται, προκειμένου ο Χριστός να παραβληθεῖ με τον Ορφέα.⁴⁰ Ακόμη, ο Θεός Λόγος εμφανίζεται ως θαυματοποιός διδάσκαλος⁴¹, που παρέδωσε φιλοσοφία⁴², μετέδωσε φιλοσοφικά δόγματα⁴³ και φώτισε την οικουμένη με

συστησάμενοι [ᾧ] σωτηρίους μαθήμασιν ἐκπαιδεύονται, [...] τὸν ἀφανῆ καὶ ἀόρατον κτίστην τῶν ὅλων ὁμολογεῖν, μόνον αὐτὸν σέβειν δεδιδαγμένους [...] λόγοι δ' οὖν καὶ μαθήματα καὶ προτροπαὶ σώφρονος καὶ θεοσεβοῦς βίου εἰς ἐξάκουστον πᾶσιν ἔθνεσι κηρύττονται [...] τοσοῦτος βασιλεὺς [...] οἶά τις ὑποφίτης τοῦ παμβασιλέως θεοῦ κέκραγεν, πάντας ὁμοῦ τοὺς ὑπ' αὐτῷ ποικιλομένους ἐπὶ τὴν τοῦ ὄντος γνῶσιν ἀνακαλούμενος. καὶ δὴ μέσοις βασιλείων οἴκοις [...] ἱερεῖς δὲ καὶ θιασῶται θεοῦ βασιλικῆς ἕμνοις εὐσεβείας σεμνυνόμενοι πανηγυρίζουσιν [...] ἀγαθῶν τε λόγος εὐαγγελικὸς [...] χοροὶ τε παντοῖοι ᾠδαῖς ἐπινικίαις γεραίρουσι [...] ψυχὰι τε λογικαὶ δι' ὧν περιβέβληνται σωματῶν ὡσπερ διὰ μουσικῶν ὀργάνων τοὺς πρέποντας ἕμνους αὐτῷ [...] ὁμοῦ τε τοῖς κατ' ἀνατολὰς οἰκοῦσιν οἱ τὰ πρὸς δυσμὰς λαχόντες [...] τοῖς αὐτοῦ μαθήμασιν ἐκπαιδεύονται, τοῖς τε κατὰ μεσημβρίαν οἱ τὴν ἀρκυῶν διειληφότες λῆξιν σύμφωνα κελαδοῦσι μέλη [...].

⁴⁰ Ευσέβιος, *Τριακονταετηρικός*, ὁ.π. (υποσημ. 38), 242.15-28 (XIV.4-5): «οὗτω δῆτα ὁ κοινὸς ἀπάντων σωτῆρ εὐεργετικὸν ἑαυτὸν τοῖς πᾶσι καὶ σωτήριον παρέσχε δι' ὀργάνου οὗ προβέβλητο ἀνθρωπίνου, οἶά τις μουσικὸς ἀνήρ διὰ τῆς λύρας τὴν σοφίαν δεικνύμενος. Ὁρφέα μὲν δὴ μῦθος Ἑλληνικὸς παντοῖα γένη θηρίων θέλγειν τῆ ᾠδῆ ἐξημεροῦν τε τῶν ἀγρίων τοὺς θυμούς, ἐν ὀργάνῳ πλήκτρῳ κρονομένων χορδῶν, παραδίδωσιν, καὶ τοῦτ' Ἑλλήνων ἄδεται χορῶ [...] τοιγαροῦν ὁ πάνσοφος καὶ παναρμόνιος τοῦ θεοῦ λόγος ψυχὰς ἀνθρώπων πολυτρόποις κακίαις ὑποβεβλημέναις παντοίας θεραπείας προβαλλόμενος, μουσικὸν ὄργανον χερσὶ λαβὼν, αὐτοῦ ποίημα σοφίας, τὸν ἀνθρωπον, ᾠδὰς καὶ ἐπῶδὰς διὰ τούτου λογικοῖς ἄλλ' οὐκ ἀλόγοις θηροῖν ἀνεκρούετο, πάντα τρόπον ἀνήμερον Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων πάθη τε ἄγρια καὶ θηριώδη ψυχῶν [...].

⁴¹ Ευσέβιος, *Τριακονταετηρικός*, ὁ.π. (υποσημ. 38), 244.5-11 (XIV.12): «[...] τότε δὲ τὸν θεὸν λόγον ὑποφαίνων, μεγαλοουργῶν καὶ παραδοξοποιῶν ὡς θεός, καὶ τῶν μελλόντων ἔσεσθαι προαναφωνῶν τὰς προορήσεις, καὶ τὸν μὴ τοῖς πολλοῖς ὀρώμενον θεοῦ λόγον τοῖς ἔργοις αὐτοῖς ἐπιδεικνύμενος ἐν τεραστίαις πράξεσι, θαύμασι τε καὶ σημείοις καὶ παραδόξοις δυνάμεσι, ναὶ μὴν καὶ διδασκαλαίαις ἐνθέοις ἄνω πρὸς τὸν ὑπερουράνιον τόπον τὰς ψυχὰς παρασκευάζεσθαι προαγοῦσας».

⁴² Ευσέβιος, *Τριακονταετηρικός*, ὁ.π. (υποσημ. 38), 253.1-6 (XVI.9): «τίς δ' ἕτερος ὡς ὁ ἡμέτερος σωτῆρ [...] ἔδωκεν τοῖς καθαρῶς καὶ ἀπλάστως μετερχομένοις τὸν βίον τῆς ὑπ' αὐτοῦ παραδοθείσης φιλοσοφίας».

⁴³ Ευσέβιος, *Τριακονταετηρικός*, ὁ.π. (υποσημ. 38), 257.32-258.8 (XVII.13): «[...] παρίτω δὲ πᾶς φιλόσοφος καὶ ἡμῖν λεγέτω, τίς ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἦκουσέν ποτε θεὸς καὶ ἦρωσ αἰωνίου ζωῆς οὐρανόιου τε βασιλείας μαθήματα πρόξενα παραδεδωκῶς

τη λαμπρότητα της διδασκαλίας του. Οι μαθητές του ως νομοθέτες συνέταξαν γραφές και βιβλία.⁴⁴ Το σώμα του Χριστού⁴⁵, όπως και του Σωκράτη⁴⁶, χαρακτηρίζεται ως άγαλμα σοφίας. Οι ιδεολογικές αυτές ζυμώσεις συνθέτουν το αρμονικό υπόβαθρο των εξελίξεων στο πεδίο της εικονογραφίας.

Κατά τη γνώμη μας τα στοιχεία αυτά υποδεικνύουν ότι λίγο πριν και κυρίως μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων το κήρυγμα του Ευαγγελίου και το πρόσωπο του Χριστού διατυπώθηκαν με όρους και αποτυπώθηκαν με μορφές και σχήματα οικεία στον εθνικό κόσμο. Σκοπός υπήρξε η σύνδεση της χριστιανικής διδασκαλίας με την παράδοση της ιερής γνώσης που διατρέχει την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα⁴⁷, και η προσέγγιση του εθνικού κόσμου μέσα από το δικό του ιδεολογικό, εικονογραφικό και συμβολικό λεξιλόγιο.

άνθρωποι, οἳ ὁ ἡμέτερος σωτήρ, φιλοσόφοις δόγμασιν μυρία πλήθη καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης συνασκειῖσθαι ποιήσας, οὐρανόν τε πείσας μεταδιώκειν καὶ τὰς ἐν οὐρανῷ διατριβὰς θεοφιλέσι ψυχαῖς ἀποκειμένας ἐλπίζειν; τίς πώποτε θεὸς ἢ καὶ ἥρωσ [ἄνθρωπος] τὴν ἀφ' ἡλίου ἀνίσχοντος μέχρι δυομένου [...] ταῖς λαμπροτάταις τῆς αὐτοῦ διδασκαλίας ἀγαῖς κατηύγασεν τε καὶ ἐφώτισεν [...].

⁴⁴ Εὐσέβιος, *Τριακονταετηρικός*, ὅ.π. (υποσημ. 38), 256.24-32 (XVII.9): «τὸ δὲ ἄνδρας εὐτελεῖς καὶ ἀγροίκους ἐξ ἀλείας μεταγαγεῖν τὴν ἀρχὴν καὶ τούτους νομοθέτας καὶ νομοδιδασκάλους ἀποφῆναι τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης, οἷόν σοι εἶναι δοκεῖ; τὸ δὲ ἐπαγγεῖλαισθαι καὶ λόγῳ μὲν εἰπεῖν ἔργῳ δὲ ποιῆσαι αὐτοὺς ἀλείας ἀνθρώπων, καὶ τοσαύτην αὐτοῖς ἀρετὴν τε καὶ δύναμιν παρασχεῖν, ὡς καὶ γραφὰς συντάξαι καὶ βίβλους παραδοῦναι, καὶ ταύτας εἰς τοσοῦτον κρατῦναι, ὡς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης παντοῖα γλώσση βαρβάρων τε καὶ Ἑλλήνων μεταβαλλομένας παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι μελετᾶσθαι, καὶ πιστεῦσθαι θεῖα εἶναι λόγια τὰ ἐν αὐταῖς καταβεβλημένα».

⁴⁵ Εὐσέβιος, *Τριακονταετηρικός*, ὅ.π. (υποσημ. 38), 241.28-242.6 (XIV.3): «διὸ δὴ νεὼν πανάγιον αὐτὸς αὐτῷ σωματικὸν ὄργανον κατεσκευάσατο, λογικῆς δυνάμεως αἰσθητικὸν οἰκητήριον, ἄγαλμα σεμνὸν καὶ πανίερον, ξοάνου παντὸς ἀψύχου προτιμότερον [...] τὸ δ' ἔνθεον ἄγαλμα σοφίας ἐνθέου δυνάμει πεποικιλλέμενον ζωῆς μετεῖχεν καὶ νοερὰς οὐσίας, ἄγαλμα πάσης ἀρετῆς ἔμπλεον, [ἄγαλμα] θείου λόγου οἰκητήριον νεῶς τε ἅγιος ἁγίου θεοῦ».

⁴⁶ Εὐνάπιος, *Βίοι Σοφιστῶν*, 6.2.4: «ὥσπερ οὖν ὅτε ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ καὶ μεγάλου Σωκράτους [...] ὄν γε ᾤοντο πάντες Ἀθηναῖοι περιπατοῦν ἄγαλμα σοφίας τυγχάνειν [...].»

⁴⁷ Σχετικά με την αρχαία παράδοση της ιερής γνώσης και τον ἀπόηχό της, βλ. Χατζηλαζάρου, *Βασίλειος Στοά*, ὅ.π. (υποσημ. 13), 392-397.

Βασικό άξονα της προσέγγισης αυτής αποτέλεσε η έννοια της σοφίας, σύμφωνα με την απάντηση του Παύλου στην αναζήτηση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος: «ἐπειδὴ [...] καὶ Ἑλληνες σοφίαν ζητοῦσιν, ἡμεῖς δὲ κηρύσσομεν [...] Χριστὸν Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν».⁴⁸ Στο πλαίσιο αυτής της διεργασίας μπορεί να γίνει κατανοητή και η αφιέρωση του καθεδρικού ναοῦ της Κωνσταντινούπολης στον Χριστό ως Σοφία του Θεοῦ.⁴⁹ Η ανάδειξη της Σοφίας σε προστάτη Θεοῦ της Πόλης και της αυτοκρατορίας του Κωνσταντίνου την ἀνήγαγε σε διαχρονικό σύμβολο της σύνθεσης του ελληνισμού με τον χριστιανισμό.⁵⁰ Μάλιστα, η συμβολική σύνθεση του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης κορυφωνόταν στην έννοια της σοφίας, καθώς γύρω από την Αγία Σοφία διαμορφώθηκε ένα μνημειακό συγκρότημα που πρόβαλλε τα σύμβολα της σοφίας και της παιδείας του ελληνικού κόσμου.⁵¹

Στο ίδιο πλαίσιο, κατά τη γνώμη μας, εντάσσεται και η υιοθέτηση από τη χριστιανική Εκκλησία της λειτουργικής κατασκευής της βαθμιδωτής εξέδρας με τον καθηγητικό θρόνο, ως κατεξοχὴν συμβόλου της διδασκαλίας και της παιδευτικής παράδοσης του ελληνισμού. Μολονότι δεν γνωρίζουμε πότε και πού ακριβῶς το σύνθηρο διαμορφώθηκε για πρώτη φορά σε χριστιανικό ναό, είναι φανερό ότι η μορφή του έχει χαρακτήρα συμβολικό. Μεταφέρθηκε, δηλαδή, στην αψίδα του ναοῦ το τυπικό σχῆμα της αἴθουσας διδασκαλίας της ὑστερης αρχαιότητας, όπως τη συναντήσαμε στην Αλεξάνδρεια και στα κείμενα. Αυτό γίνεται προκειμένου να είναι εύληπτος ο συμβολισμός ότι ο επίσκοπος, που καθόταν στον υψηλό καθηγητικό θρόνο, έφερε μέσα στην σύναξη των πιστῶν το αξίωμα του διδασκάλου του Λόγου του Θεοῦ αναπαράγοντας τη σχέση του Χριστοῦ με τους μαθητές Του στα πρόσωπα των ιερῶν και των πιστῶν. Συγχρόνως, όμως, μέσα από αυτό το ισχυρό σύμβολο ο επίσκοπος και η διδασκαλία του συσχετίζονταν με την παιδευτική παράδοση του ελληνισμού και της ιερῆς γνώσης του αρχαίου κόσμου.

Η κατασκευή του συνθρόνου συσχετίζε οπτικά τους χριστιανικούς ναοὺς με τα διδασκαλεῖα της ὑστερης

⁴⁸ Παύλου *Πρὸς Κορινθίους Α'*, α' 22-24.

⁴⁹ Χατζηλαζάρου, *Βασίλειος Στοά*, ὅ.π. (υποσημ. 13), 429-431.

⁵⁰ Χατζηλαζάρου, *Βασίλειος Στοά*, ὅ.π. (υποσημ. 13), 438-441.

⁵¹ Χατζηλαζάρου, *Βασίλειος Στοά*, ὅ.π. (υποσημ. 13), 189-200.

Εικ. 3. Ρώμη, Santa Pudenziana, το ψηφιδωτό της αψίδας, π. 400.

αρχαιότητας. Την πλέον ξεκάθαρη επιβεβαίωση μας προσφέρει ο Ευσέβιος κατά την παρουσίαση του Χριστού ως ιερού διδασκάλου: «διατριβὰς καὶ διδασκαλεῖα καθ' ὅλης τῆς τῶν ἔθνῶν οἰκουμένης πηξάμενος ἔν [τε] χώραις καὶ κώμαις ἀγροῖς τε καὶ ἔρημίαις ταῖς θ' ἅπανταχοῦ πόλεσιν εἰς τὴν τῶν ἐθνῶν μαθημάτων παιδείωσιν ἀφθόνως ἐπικαλεῖται, Ἑλληνας ὁμοῦ καὶ βαρβάρους, σοφοὺς καὶ ἰδιώτας [...]». ⁵² Ἄλλου χαρακτηρίζει τους μαθητές του Χριστού ως φοιτητές που ἀνοίξαν σε ὅλη τὴν οἰκουμένη διδασκαλεῖα για να διαβάζονται οἱ εὐσεβεῖς νόμοι που παρέδωσε ἐκεῖνος: «διδασκαλεῖα πανταχοῦ γῆς ἀνοίξας, εἰς ἐπήκοον ἀνθρώποις πᾶσι βαρβάρους ὁμοῦ καὶ Ἑλλησιν». ⁵³ Ὡς διδασκαλεῖα που ἰδρύθηκαν παντοῦ, ἀναφέρει, βέβαια, τους χριστιανικούς ναούς και ως διατριβές τα σύνθρονα, ὅπου οἱ ἐπίσκοποι εἰς τύπον Χριστοῦ και οἱ ἱερεῖς εἰς τύπον τῶν μαθητῶν-αποστόλων κάθονταν στις ἐξέδρες τῶν αψίδων μετατρέποντας τους ναούς σε διδασκαλεῖα τῆς Θεῆς Σοφίας, ως συνεχιστές τῆς παράδοσης τῶν ἀρχαίων ἱερῶν διδασκάλων.

⁵² Εὐσέβιος, *Τριακονταετηρικὸς*, ὅ.π. (υποσημ. 38), 224.27-31 (XI.5).

⁵³ Εὐσέβιος, *Τριακονταετηρικὸς*, ὅ.π. (υποσημ. 38), 251.23-25 (XVI.9).

Ἡ σχέση αὐτὴ δηλωνόταν και οπτικά στην αψίδα τῆς Santa Pudenziana⁵⁴ (Εικ. 3, 4), ὅπου ο ἐπίσκοπος καθόταν ἀξονικά κάτω ἀπὸ τὸν Χριστό, ἐνῶ οἱ πρεσβύτεροι προβάλλονταν στα βῆθρα μπροστὰ ἀπὸ τους ἀποστόλους. Στὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀναδεικνύεται ἡ διαδραστικὴ σχέση που υπήρχε ἀνάμεσα στις παραστάσεις, στα ἱερά πρόσωπα που τελούσαν τὸ μυστήριον τῆς Θεῆς Ευχαριστίας, και στα λειτουργικά κείμενα. Ἡ ψηφιδωτὴ παράσταση, στην οποία ο Χριστὸς ὡς φιλόσοφος διδάσκει τους ἀποστόλους μαθητές Του ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν ἐξέδρα, ὅπου ο ἐπίσκοπος διδάσκει τους ἱερεῖς και τους πιστούς, προβαλλόταν μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα, ὅπου διδάσκαλος και μαθητές μετείχαν στο κοινὸ δεῖπνο. Ἡ σύνδεση τῆς ἐξέδρας με τὴν ἁγία τράπεζα συσχέτιζε τὴ διδασκαλία και τὴ συμμετοχὴ στο κοινὸ δεῖπνο με τὴν παράδοση του πλατωνικοῦ συμποσίου και του Μουσείου τῆς Ἀλεξάνδρειας, τὸ ὁποῖο διατηροῦσε ἀκόμη τὴ φήμη του κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα, ὅπου τὸ συσσίτιο τῶν φιλολόγων ἀνδρῶν μετείχε στην κοινὴ τράπεζα ὑπὸ τὸν ἐπιστάτη ἱερέα τῶν Μουσῶν.⁵⁵ Ἡ παρουσία του ἐπισκόπου και

⁵⁴ Mathews, *The Clash*, ὅ.π. (υποσημ. 27), 98-114. Spieser, «The representation of Christ», ὅ.π. (υποσημ. 28).

⁵⁵ Στράβων, *Γεωγραφικά*, ὅ.π. (υποσημ. 11). Ἀξίζει να σημειωθεῖ

Εικ. 4. Ρώμη, Santa Pudenziana. σκαρίφημα του ιερού, π. 400.

των ιερέων στην εξέδρα πίσω από την αγία τράπεζα συνέδεε συμβολικά την εικόνα και τα τελούμενα του Μυστικού Δείπνου με το συμπόσιο και την τράπεζα

ότι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η τιμητική συμπερίληψη κάποιου προσώπου στον κατάλογο των μελών του Μουσείου δηλωνόταν με τη στίσιή του σε αυτό ατελώς. Ο P. Lemerle, «Inscriptions Latines et Grecques de Philippes», *BCH* 59 (1935), 126-164, κυρίως 131-135, 137-138, παρουσιάζει μια ομάδα επιγραφών από διάφορες πόλεις, που κάνουν λόγο για άτομα που σιτίζονταν ατελώς στο Μουσείο, τις οποίες συνδέει με την Αλεξάνδρεια. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει σχετικά με τον Διονύσιο τον Μιλήσιο ο Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 1.22: «Ἀδριανὸς γὰρ [...] αὐτὸν [...] (ἐγ)κατέλεξε δὲ τοῖς δημοσίᾳ ἰππεύουσι καὶ τοῖς ἐν τῷ Μουσεῖῳ σιτουμένοις, τὸ δὲ Μουσεῖον τράπεζα Αἰγυπτία ξυγκαλοῦσα τοὺς ἐν πάσῃ τῇ γῆ ἔλλογίμους».

του Μουσείου της ελληνικής παιδευτικής παράδοσης.

Μέσα από τα τεκμήρια που παρουσιάσαμε, καταλήγουμε ότι το σύνθηρο δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση πρωτότυπη χριστιανική δημιουργία, αλλά υιοθέτηση μιας αρχαιότερης αρχιτεκτονικής κατασκευής με σαφή και εύληπτο λειτουργικό προορισμό, η οποία στον χώρο του πρεσβυτερίου ενσωματώθηκε ως σύμβολο της λειτουργικής της ιδιότητας, εν προκειμένω της διδασκαλίας. Η εξέλιξη αυτή εντάσσεται σε μια ευρύτερη πνευματική διεργασία που πρόβαλε τον Κύριο Ιησού Χριστό ως ιερό διδάσκαλο στο πεδίο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και της εικονογραφίας, ενώ ανέδειξε τον χριστιανικό ναό σε διδασκαλείο της Θείας Σοφίας στο πεδίο της αρχιτεκτονικής. Οι συμβολισμοί αυτοί κορυφώνονταν στην περιοχή του

Εικ. 5. Το μνημειακό κέντρο της Κωνσταντινούπολης.

μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης (Εικ. 5), όπου ο καθεδρικός ναός της Πόλης αφιερώθηκε στη Θεία Σοφία και αντιπαρατέθηκε με τα Θέατρα των Μουσών της Βασιλικής Στοάς. Ο επίσκοπος της Πόλης εις τύπον του διδασκάλου Χριστού δίδασκε τη Θεία Σοφία από την καθηγητική καθέδρα του στο σύνθρονο της βασιλικής της Σοφίας του Θεού, ενώ συγχρόνως δίπλα στον ναό, στα παιδευτήρια της Βασιλικής Στοάς, φιλόσοφοι, ρήτορες, σοφιστές και γραμματικοί⁵⁶,

⁵⁶ Για τους καθηγητές που δίδαξαν στις εξέδρες της Βασιλείου Στοάς, βλ. Χατζηλαζάρου, *Βασίλειος Στοά*, ό.π. (υποσημ. 13), 334 και σημ. 1690, 337-340, 358-364.

διορισμένοι από τη σύγκλητο και τον αυτοκράτορα, δίδασκαν την ανθρωπινή σοφία από τους καθηγητικούς θρόνους τους στα Θέατρα των Μουσών.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1: φωτογραφία του συγγραφέα. Εικ. 2: <https://www.gettyimages.co.uk/detail/news-photo/auditoria-of-kom-el-dikka-archaeological-site-alexandria-al-news-photo/558030291#auditoria-of-kom-el-dikka-archaeological-site-alexandria-al-iskandar-picture-id-558030291>. Εικ. 3: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Apsis_mosaic_Santa_Pudenziana_Rome_W2.JPG. Εικ. 4: Mathews, *The Clash of Gods*, ό.π. (υποσημ. 25), 93, fig. 70. Εικ. 5: Σχέδιο του συγγραφέα.

Dimitrios Th. Chatzilazarou

THE ORIGIN AND SIGNIFICANCE OF THE EARLY CHRISTIAN SYNTHRONON

The resemblance of the Early Christian synthronon to the stone-built exedrae revealed in a large complex of twenty Auditoria in Kom El-Dikka at Alexandria draws attention to the origin and significance of this liturgical structure. Its relation to other theater-like structures of the ancient world is obvious, however the presence of the episcopal throne in the center of the synthronon highlights its resemblance to the professorial exedrae.

The teaching exedra of late antiquity traces its origin to the exedrae of ancient Greek gymnasia, where the professorial seat was usually set on the axis across the entrance. According to ancient Greek sources, an exedra constituted an essential part of the Academy of Plato and of the Museum of Alexandria. The use of the term by Vitruvius indicates that it continued to refer to the classroom of the Gymnasium during the Roman period. During late antiquity the theater-like exedra with the professorial seat continued to be in use, while it was also mentioned in written sources as “θέατρο” or “διατριβή”.

The morphological relationship between the synthronon and the professorial exedra of late antiquity recalls the great importance attached to the concept of teaching in the most important ancient Christian texts, the four Gospels and the Acts of the Apostles. Jesus Christ presents himself as the real teacher and professor, while the Apostles appear basically as disciples. After His Resurrection, Jesus commanded the Apostles to make disciples from all nations.

It has already been noted that during the late 3rd and 4th centuries Jesus appears in early Christian iconography as a philosopher who teaches his disciples around an exedra. Furthermore we can argue that the synthesis

between Christianity and Hellenism was attempted in the field of imperial ideology during the period of the Constantinian dynasty. Constantine the Great was the first to lay the basis for the meeting of Christian and Platonic teaching in his *oration to the Assembly of the Saints*, by presenting Christ among others as a sacred teacher who taught philosophical doctrines. Eusebius in the same context described Christ as a sacred philosopher-teacher with references to the model of the philosopher-priest of the Muses of the pagan world.

This kind of evidence indicates that the preaching of the Gospel and the figure of Christ were formulated in terms and depicted in visual forms familiar to the ancient world shortly before and especially after the edict of Mediolanum. The aim was to approach the pagan world through its own ideological, iconographic and symbolical vocabulary. In this context, the exedra with the professorial seat was adopted by the Christian church as a symbol of teaching and of the educational tradition of the Hellenic world. In this way, Christian Basilicas were visually correlated to Late Antique Auditoria. The visual bond was confirmed by Eusebius' reference to the Synthronon and the Christian Church as «διατριβὰς καὶ διδασκαλεῖα». Finally, the immediate proximity of the Synthronon-exedra to the Altar in the Sanctuary of the Christian Church symbolically linked the teaching and the events of the Last Supper with the tradition of the Platonic Symposium and the Museum of Alexandria.

Translated by Nicholas Melvani

*Hellenic Ministry of Culture /
Ephorate of Antiquities of Cyclades,
dimlazarou@yahoo.gr*